

QUADERNS DE L'ICPS

Piulant la gent s'entén?

**El debat sobre la independència de Catalunya a les xarxes
socials**

Joan Balcells

Albert Padró-Solanet

Universitat Oberta de Catalunya (UOC)

Institut de Ciències Polítiques i Socials
Adscrit a la Universitat Autònoma de Barcelona

14

Gener 2017

L'Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS) és un consorci creat l'any 1988 per la Diputació de Barcelona i la Universitat Autònoma de Barcelona, institució aquesta última a la qual hi és adscrit a efectes acadèmics.

Quaderns de l'ICPS són breus monografies que analitzen diversos aspectes de les actituds i el comportament polític de la ciutadania i que tenen com a un dels seus objectius principals la divulgació científica dels fenòmens polítics entre un públic ampli, no especialitzat, però interessat a tenir-ne un millor coneixement.

Aquesta és una publicació trimestral en format *on-line*, dirigida i realitzada pel grup de recerca en Comportament Polític i Electoral del propi Institut, en col·laboració amb altres investigadors externs.

Aquest treball no pot ésser reproduït sense el permís dels autors.

Col·lecció *Quaderns de l'ICPS*
Coordinació editorial: Lucía Medina
Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS)
Mallorca, 244, pral. 08008 Barcelona (Espanya)
<http://www.icps.cat>
© Joan Balcells i Albert Padró-Solanet
ISSN: 2014-9980
DL: B.2828-2013

Quin paper juguen les xarxes socials en la difusió i creació de l'esfera pública? El funcionament de les xarxes socials condemna el debat públic a un diàleg estèril i cacofònic entre enclavaments d'opinió aïllats o bé ajuda a construir una esfera pública on sigui possible la confrontació de veus discordants i l'intercanvi d'idees contraposades?

Aquestes preguntes adquireixen rellevància en el context polític i mediàtic actual, on els comentaris ressonen en les tertúlies mediàtiques en hores de màxima audiència i tothora en les xarxes socials digitals com ara Twitter. Aquest fenomen coincideix en un moment d'efervescència política on s'estan posant en dubte qüestions que fins ara semblaven intocables. En concret, per al cas català, el tema de la independència de Catalunya s'ha convertit en un debat constitucional i polític de primer ordre que afecta la pròpia definició i les regles bàsiques de convivència de la comunitat política.

L'existència d'un debat públic vibrant on s'intercanviïn i valorin idees, projectes i arguments constitueix una de les expressions més fonamentals de la democràcia. El gir deliberatiu en les teories de la democràcia ha destacat els beneficis associats amb la deliberació pública. Per una banda, incrementa la legitimitat de les decisions polítiques, en sotmetre-les a discussió pública i donar veu de les parts afectades. D'altra banda, s'associa amb una millora epistèmica de l'opinió pública, en la mesura que la confrontació d'idees ha de potenciar la capacitat crítica argumentativa dels ciutadans.

La difusió de les tecnologies de la informació i la comunicació ha permès imaginar una expansió de la deliberació pública a un nivell massiu fins fa poc impensable. Per a alguns visionaris aquestes tecnologies –sobretot amb l'impuls de la web 2.0 i els mitjans socials– havien de fer possible l'adveniment d'una democràcia directa on cada ciutadà pogués dir-hi la seva sense haver de confiar en el paper d'intermediaris o mitjancers (només per posar alguns exemples: Rheingold, 2002; Tapscott & Williams, 2006, 2010). La reducció radical dels costos de comunicació, inevitablement havia de revolucionar la societat i, especialment, la política convertint en redundants i, per tant, prescindibles les estructures institucionals tradicionals de la governança democràtica, ja fossin partits o administracions públiques.

Per als més escèptics, tanmateix, la connexió entre tecnologia i democràcia no és tan immediata i pot arribar a ser, fins i tot, problemàtica i contraproductiva (Morozov, 2011, 2013). Les disfuncions a les que sembla que porten aquestes xarxes han fet revifar tota una literatura acadèmica –que mai no ha desaparegut del tot– que posa èmfasi en els vicis de la democràcia. Algunes característiques com ara la immediatesa, l'obertura al gran públic o l'immens volum d'informació poden donar la impressió que el debat polític a les xarxes socials s'aproxima més a un guirigall caòtic d'opinions improvisades o un orgue de gats que no pas a un espai òptim i adequat per a la deliberació pública. Pitjor encara, pot potenciar un diàleg de sords entre veus que no s'escolten les unes a les altres, on qualsevol

persona pot dir-hi la seva encara que no tingui cap mena d'argument o d'opinió fonamentada i on resulta difícil de distingir la informació contrastada del simple rumor o la falsedat (Sunstein, 2001, 2007b).

Entendre com es produeix el debat polític a les xarxes socials digitals, i en particular en un cas que toca la fibra sensible en línies contraposades com és la qüestió sobre l'estatus polític de Catalunya, pot ajudar-nos a entendre millor l'impacte del nou entorn digital en la configuració de l'opinió pública.

Cap a una desintermediació de la política?

El món de la política no és aliè als canvis disruptius d'Internet. Gràcies als mitjans digitals és possible avui dia accedir cada vegada a més serveis o productes sense haver de passar pels seus intermediaris habituals. Aquest fenomen de "desintermediació" (o millor dit de noves intermediacions) també afecta la manera com està estructurada la divisió del treball polític dins la societat. Els actors especialitzats en la generació d'opinió pública, des dels partits polítics fins als mitjans de comunicació de masses, encarregats de garbellar i identificar què ha de ser objecte d'interès i de debat públic, han experimentat en els darrers anys una creixent competència des d'Internet. El món de les xarxes socials ha permès un canal de comunicació massiu i de fàcil accés, més horitzontal, interactiu i obert; un espai en el qual nous agents (des d'individus fins a grups organitzats) poden arribar a incidir directament en el debat públic: formular preguntes, plantejar temes, criticar, contestar, etc.

És un fet que Internet ha eixamplat –i, per tant, ha democratitzat– els filtres d'accés al públic i als espais de creació i expressió de l'opinió pública. Tanmateix, aquesta major democratització o desintermediació té diverses cares. Es pot aduir que ha aportat un mecanisme per fer sentir més veus en l'espai públic i, per tant, ha contribuït de manera visible a un major pluralisme i fragmentació de l'opinió pública. Però, en fer-ho, ha desbordat també els intermediaris i operadors habituals de la política, que han hagut d'adaptar-se a un nou entorn canviant més complex i competitiu i, a més, en un context polític marcat per la creixent desconfiança ciutadana envers les elits polítiques. Sens dubte això ha contribuït a fer de la política un món més volàtil i impredecible. Només cal pensar per exemple, el paper d'Internet en les filtracions d'informació secreta (Wikileaks), en la canalització de demandes i denúncies de tot tipus, en l'organització de grups dissidents o en les mobilitzacions de protesta com en el cas de les primaveres àrabs.

El debat sobre la independència de Catalunya il·lustra prou bé el desbordament i la incomoditat de les elits dirigents i els *gatekeepers* tradicionals per contenir l'entrada de determinats temes a l'agenda pública en el nou context digital. Bona part de la mobilització ciutadana s'ha canalitzat a través de les xarxes socials, a contracorrent de l'anomenat *establishment*, les elits dirigents i dels mitjans de comunicació de masses tradicionals (des de la premsa escrita fins a la televisió). No deixa de ser sorprenent el sotrac que ha viscut la política catalana en relació al tema de la independència. En pocs anys i després d'un període de mobilitzacions massives, l'independentisme ha passat

de la marginalitat a la centralitat política. El que abans era vist com un tema tabú o minoritari s'ha convertit en qüestió de poc temps en l'eix central de la política catalana. Certament, es fa inevitable la pregunta sobre si el moviment independentista hauria estat capaç de fixar l'agenda política catalana tal com ho ha fet si no hagués disposat d'Internet i de les xarxes socials.

Les xarxes socials: un espai per a la deliberació o per a la ressonància?

Entre d'altres condicions, per ser un espai adequat per a la deliberació, les xarxes socials haurien de permetre el contacte entre individus que pensen de manera diferent i, per tant, la confrontació amb la diversitat i el desacord (Huckfeldt, Johnson, & Sprague, 2004). D'altra banda, una qüestió cabdal és, no només el contacte amb la diferència, sinó la manera com es produeix el contacte dialèctic amb l'altre. En aquest punt, les posicions dels teòrics de la deliberació es poden veure com un continu entre dos pols. En un pol, els plantejaments més formalitzats de la deliberació requereixen d'un intercanvi d'arguments en un marc de respecte i llibertat en el que prevalguin els mèrits de la informació emesa i la consistència lògica dels arguments. En un altre pol, es reconeix que, fins i tot en situacions allunyades de l'ideal deliberatiu, en el moment en el que es produeix diàleg (Habermas, 1991) o fins i tot interpel·lació a la consciència de l'altre —encara que sigui a vegades fins i tot a través de l'insult (Mansbridge, 1999)— s'està contribuint la formació d'un espai democràticament valuós per a la intercomunicació ciutadana.

Per a alguns Internet afavoreix la creació de càmeres de ressonància que reforcen la similitud per damunt de la diferència. Diversos mecanismes operen en aquesta línia. Les teories de l'exposició selectiva apunten que els individus tendeixen a seguir altres usuaris o a consumir aquella informació que resulta més propera i coherent amb les pròpies idees i creences (*homofília*). El volum d'informació a Internet és tan ingent que resulten imprescindibles eines de filtratge i prioritització de la informació, des de les opcions més conscients per a l'usuari (com poden ser els cercadors o les subscripcions) fins a instruments inconscients com el seguiment de les *cookies*. Per a alguns analistes aquest nivell de personalització de la informació segons les pròpies preferències pot conduir cap a l'anul·lació de perspectives o punts de vista alternatius als propis. De fet, aquests desenvolupaments comportarien inevitablement la fragmentació de la comunitat política i la desaparició de l'espai públic compartit que havien contribuït a crear els mitjans de comunicació de masses tradicionals.

D'altres, en canvi, conceben l'entorn d'Internet com un espai públic on és relativament fàcil la interacció entre punts de vista diversos. El volum d'informació i la velocitat en què es propaguen i es comparteixen continguts facilita, encara que no es vulgui, l'accés i el contacte amb idees contràries a les pròpies fins i tot de manera més recurrent que no pas en l'entorn físic. D'aquesta manera, Internet s'assimilaria a un immens mercat on competeixen idees de persones amb perfils molt diversos i on resulta natural i inevitable l'intercanvi amb qui pensa de manera diferent (Farrell & Drezner, 2008).

Aquest contacte pot donar lloc a diferents formes d'interacció i reacció al desacord, des de la conversa i el debat civilitzat fins a l'insult, la caricaturització o fins i tot l'amenaça.

La manca d'espais on pugui haver una confrontació genuïna d'arguments i un reconeixement de l'altre com un interlocutor vàlid i raonable amb qui poder dialogar malgrat el desacord pot conduir cap a conseqüències indesitjables (Bartlett, 2015; Levmore & Nussbaum, 2010). El principal temor associat amb fenòmens com la negació o la caricaturització de l'altre és que l'anul·lació de punts de vista alternatius derivi cap a una major radicalització o polarització de les pròpies idees i opinions, o cap un *hooliganisme* de la política on el que prevalgui sigui la pertinença al bàndol per sobre del valor de l'argumentació (Sunstein, 2007a, 2009). En aquest cas, Internet estaria contribuint a la simplificació i l'empobriment del debat públic.

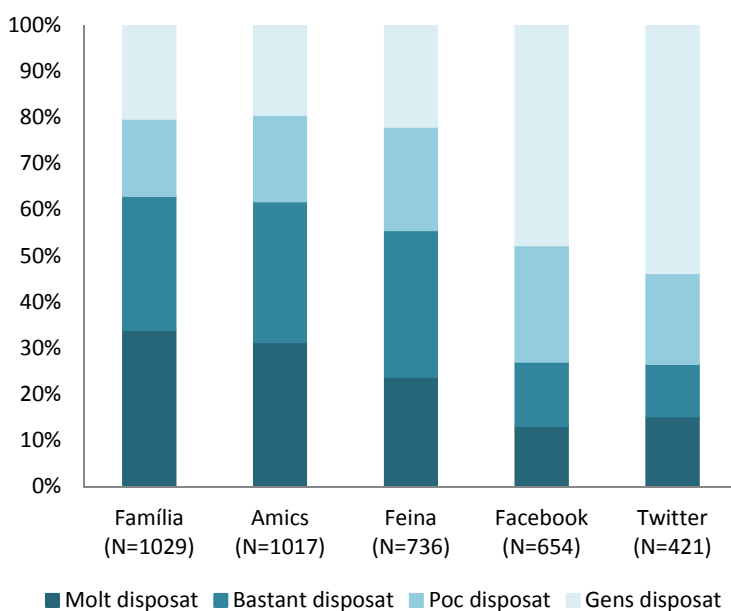
Però també pot passar que Internet faciliti un tipus de comunicació que reforci la pervivència i l'exposició a la discrepància i faci possible el contacte amb qui pensa de manera diferent (Lev-On & Manin, 2009). Això pot afavorir la confrontació dialèctica i la competència d'idees que estimulin la reflexió i el pensament crític. L'històric de converses constantment revifat esdevé no només un repositori de possibles arguments i punts de vista diversos, sinó també un factor de persistència de la diferència i el desacord. D'aquesta manera, Internet pot oferir directament al ciutadà –sense haver de passar pel filtratge dels operadors i intermediaris habituals de la política– la possibilitat d'accedir a un espai de debat polític amb tota la seva complexitat, riquesa i pluralitat d'idees.

El debat sobre la independència de Catalunya

Malgrat el ressò i la visibilitat del debat sobre la independència de Catalunya a les xarxes socials són pocs els usuaris que declaren estar disposats a prendre'n part. Les xarxes socials són percebudes en general com un espai poc propici per a debatre sobre el tema de la independència de Catalunya, tot i que això es podria fer extensible a qualsevol tema polític mínimament sensible. Gairebé la meitat dels usuaris de Facebook (48%) i de Twitter (54%) manifesten estar gens predisposats a debatre sobre aquest tema polític a les xarxes socials. Per contra, en esferes més privades com ara entre els amics o la família, la disponibilitat a parlar sobre aquest mateix tema és comparativament molt més elevada (veure gràfic 1).

Les implicacions del debat a les xarxes socials digitals són ben diferents que en els entorns més propers com la família o el cercle d'amics. Això es pot explicar en bona part pel grau de publicitat de l'entorn digital. D'una banda, el nivell i la sensació d'exposició pública és molt major en les xarxes socials, on les converses tenen un caràcter radicalment públic: tot queda absolutament registrat, és fàcil traslladar la conversa d'un entorn a un altre i l'usuari no té control sobre qui pot estar "escoltant" o no, o sobre qui podria interpellar-lo. D'altra banda, hi ha també un major desconeixement sobre el propi entorn i l'audiència més immediata. Les xarxes socials poden tenir ramificacions molt àmplies i, per tant, força heterogènies, de manera que es fa difícil copsar l'opinió política del grup on un es mou. Més d'un 40% dels usuaris de Twitter desconeix quina és l'opinió majoritària de la seva xarxa de contactes sobre el

Gràfic 1. Disposició a debatre sobre el tema de la independència de Catalunya per a diferents àmbits de conversa

Font: Elaborat a partir de l'enquesta del Centre d'Estudis d'Opinió (2015) sobre *Xarxes socials i política catalana* (REO 809). Basat en la pregunta "Si el tema de la independència de Catalunya apareix a... estaria vostè molt disposat/ada, bastant disposat/ada, poc disposat/ada o gens disposat/ada a unir-se a la conversa?"

tema de la independència, quan en l'entorn familiar el desconeixement sobre la posició majoritària amb prou feines sobrepasa el 10%.

Aquests factors, entre d'altres, segurament expliquen la baixa predisposició a debatre sobre el tema de la independència en les xarxes socials digitals per a bona part dels internautes. Però també confirmen la radicalitat pública d'aquests espais. De fet, pot resultar sorprenent que, malgrat les condicions de publicitat extrema, hi hagi persones que estiguin disposades a parlar obertament sobre aquesta qüestió. Aquells que tenen majors incentius per a debatre són aquells que estan més interessats i motivats pel tema, i que estan, per tant, disposats a pagar els costos d'una major exposició pública o que

cerquen precisament aquesta major repercussió per aconseguir determinats objectius (per exemple, fer campanya i sumar suports). Alguns elements poden ajudar fins i tot a reduir els costos personals, com ara la creació de perfils ficticis per camuflar la vertadera identitat.

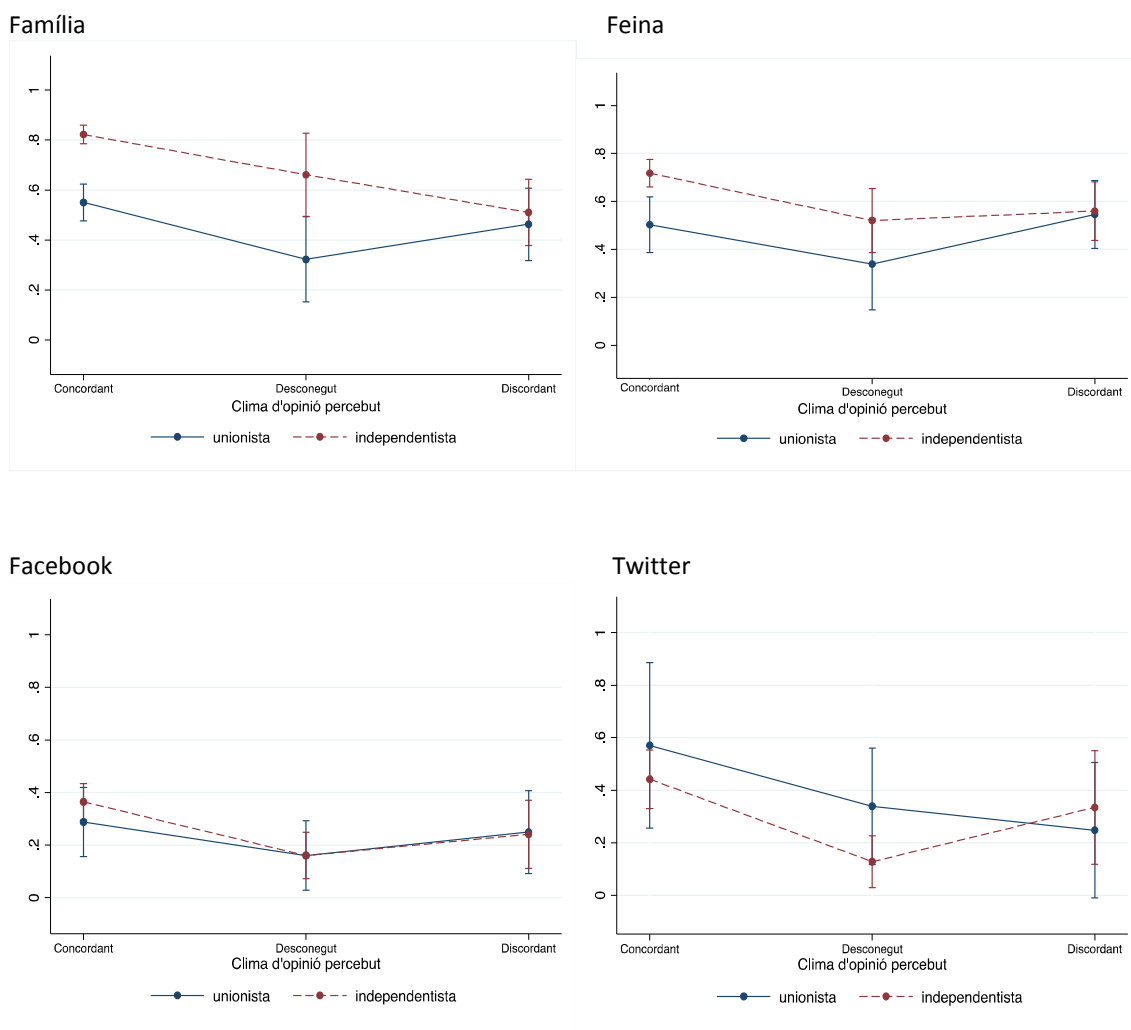
Amb tot, cal subratllar que la menor predisposició a debatre en les xarxes socials no va en detriment de la pluralitat de veus i d'opinions. De fet, tant partidaris com detractors de la independència utilitzen les xarxes socials com a altaveu i plataforma d'accés al debat polític, tot i algunes asimetries. El sector favorable a la independència mostra una major radicació en el territori català i una mobilització persistent, en part alimentada per les manifesta-

cions de protesta massives dels darrers anys que han tingut ampli ressò en les xarxes socials digitals. Per la seva banda, els detractors de la independència compten amb ramificacions més àmplies que enllacen amb plataformes mediàtiques i grups d'opinió a nivell estatal.

Si mirem més al detall, el gràfic 2 mostra dades d'enquesta sobre la predisposició a debatre sobre el tema de la independència entre unionistes i inde-

pendentistes. Les dades discriminen entre diferents entorns en funció de la percepció subjectiva del clima d'opinió. El gràfic distingeix entre un ambient "concordant", on es percep l'opinió del grup propera a la pròpia, i un ambient "discordant", on es percep un major pes de l'opinió contrària. La categoria "desconegut" inclou aquells casos en els quals l'enquestat no sap determinar el clima d'opinió dominant.

Gràfic 2. Probabilitat d'estar disposat a debatre sobre el tema de la independència en funció del posicionament en el debat (independentista o unionista) i de la percepció del clima d'opinió (concordant, desconegut o discordant) per a diferents entorns

Probabilitats predites calculades a partir d'un model de regressió logística amb controls que inclouen l'edat, el grau d'interès i d'informació sobre el tema i el nivell d'educació. Font: Elaborat a partir de l'enquesta del Centre d'Estudis d'Opinió (2015) sobre *Xarxes socials i política catalana* (REO 809)

La comparació dels gràfics posa de manifest alguns punts interessants. En primer lloc, quan es percep un clima d'opinió discordant la predisposició a debatre sobre la independència és similar entre independentistes i unionistes en qualsevol dels diferents entorns analitzats. És a dir, ambdós sectors mostren una predisposició similar a debatre en el context més advers. Aquest punt sembla excloure la hipòtesi que existeixin fenòmens de tipus espiral del silenci (Noelle-Neumann, 1984) en qualsevol dels dos bàndols: ambdós sectors tenen una predisposició similar a verbalitzar la discordança malgrat la possible pressió de l'entorn.

En segon lloc, sí que existeix una asimetria en la predisposició a debatre però només en els ambients concordants. Els independentistes tendeixen a ser més receptius a debatre el tema de la independència quan senten que l'entorn és més favorable, mentre que hi estan menys disposats quan es percep l'ambient com a contrari. Aquest comportament de falsejament de les preferències públiques (Kuran, 1997) podria sorprendre a qui no sàpiga fins a quin punt –fins molt recentment– el posicionament independentista ha estat minoritari en l'opinió pública catalana. El sector unionista, en canvi, és més insensible a aquesta qüestió i manté una predisposició a debatre força constant. El sector independentista, doncs, sembla tenir més ganes de debatre el tema, però només en els cercles més privats (com la família) i quan percep que l'entorn té un punt de vista similar.

En tercer lloc, aquesta asimetria desapareix en els espais més públics com ara les xarxes socials (ja sigui a Facebook o a Twitter), on ambdós bàndols tenen un comportament similar. Comparat amb els entorns de comunicació

cara a cara, com s'ha vist en el gràfic 1, la predisposició a debatre a les xarxes socials és molt menor. Tot i que els resultats no són significatius, pels amplis marges d'error explicables pel nombre reduït de casos, crida l'atenció que Twitter sigui l'únic espai on la predisposició a debatre sobre la independència sigui superior en el sector unionista.

Ara bé, com es produeixen els debats en l'espai públic de les xarxes socials? Un estudi sobre les converses a Twitter entre partidaris i detractors de la independència aportava dades d'interès sobre el contacte entre els dos bàndols (Balcells & Padró-Solanet, 2016). L'estudi es basava en mostres estratificades de seguidors dels comptes de l'Assemblea Nacional Catalana (ANC) i de Societat Civil Catalana (SCC), com a punt de partida per accedir a una mostra aleatòria de converses sobre el tema de la independència. Cal tenir en compte que les converses a Twitter es troben limitades pel nombre de caràcters, la qual cosa no té perquè ser necessàriament negativa. Si bé aquesta limitació pot plantejar seriosos inconvenients com ara la superficialitat o la cerca de la frase enginyosa per damunt del raonament, també contribueix a una conversa més àgil, directa i fluïda. A més, la possibilitat d'adjuntar enllaços o imatges ajuda a compensar la limitació de l'espai.

L'estudi mostrava que tant els seguidors de l'ANC com els de SCC formaven dos grups clarament diferenciats amb referents dispars. Per exemple, entre els 100 comptes més seguits entre els seguidors de l'ANC i de SCC només n'hi havia 9 que fossin comuns. El patró de seguiment, per tant, podria fer pensar en l'existència de dues comunitats d'opinió separades d'acord amb les preferències polítiques, la qual cosa

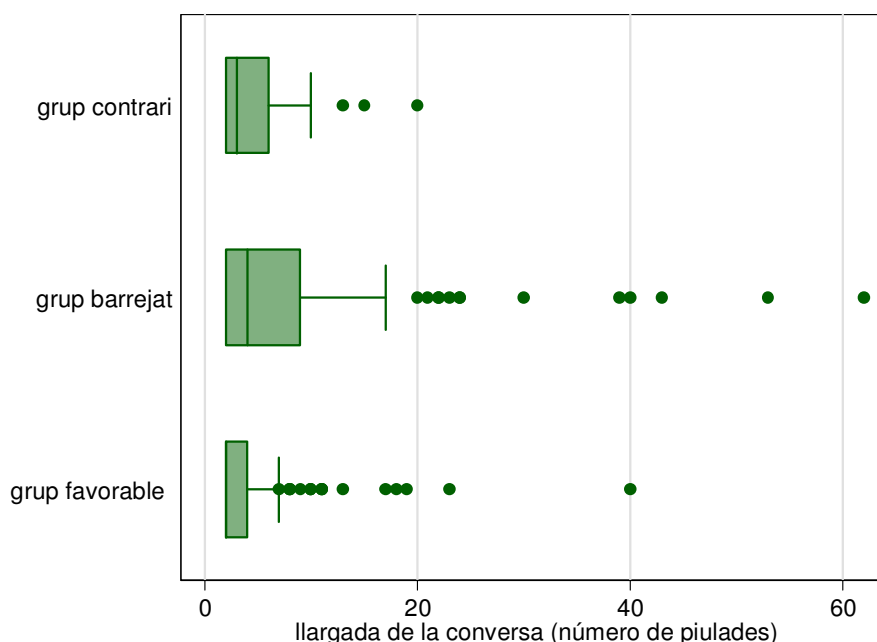
reforçaria la tesi de l'homofília i podria indicar l'existència de càmeres de ressonància.

Tanmateix, bona part de les converses on participaven aquests usuaris sobre el tema de la independència implicaven la participació d'altres usuaris amb opinions contràries. En una mostra de converses seleccionades aleatòriament (N=259), el 40% de les converses es produïa entre usuaris amb posicions confrontades sobre el tema de la independència. En contra del patró de seguiment, doncs, la xarxa de converses mostrava la voluntat real de creuar línies per debatre amb interlocutors rivals. Certament, part d'aquest creuament de línies es pot produir per mo-

tius poc relacionats amb la voluntat d'intercanviar arguments de manera raonada, ja sigui per ridiculitzar o bé per condemnar determinades opinions.

Amb tot, les dades (veure gràfic 3) mostraven que a diferència de les converses on tots els participants tenen el mateix posicionament, les converses entre contraris tendeixen a ser significativament més llargues. De fet, la llargada de la conversa es pot considerar com un indicador que existeix voluntat de deliberació amb l'altra part. Les converses entre persones que comparteixen la mateixa opinió se solen saldar ràpid, en part perquè no hi ha discrepància sobre el fons de la qüestió. Per contra les converses entre contraris po-

Gràfic 3. Llargada de les converses a Twitter en termes de número de piulades segons composició del grup d'interlocutors (segons siguin tots contraris/favorables a la independència o bé es tracti d'un grup barrejat amb opinions contraposades)

Per a una mostra de converses (N=259) centrades en la discussió sobre la independència de Catalunya construïda a través de la selecció aleatòria de *replies* emesos per part d'una mostra estratificada de seguidors dels comptes de Twitter de l'ANC i de SCC segons paràmetres d'activitat. La recollida de dades es va dur a terme en *streaming* durant el període entre el 21/04/2015 i el 04/05/2015. Agraïm la col·laboració de Miguel Ángel Domingo pel seu suport en el procés de recollida i sistematització de les dades.

den arribar a estendre's més abastament atès que rebatre i posar a prova els arguments contraris requereix d'un major esforç. Al capdavant, això implica el reconeixement de l'altre com a interlocutor i el reconeixement d'una racionalitat lògica com a criteri compartit per identificar els mèrits dels dos costats; és a dir, exemplifica l'emergència d'una esfera pública amb potencial deliberatiu.

Conclusions

El debat sobre el paper de les xarxes socials remet no només a una qüestió tecnològica sinó a qüestions polítiques de primer ordre, com per exemple, qui ha de tenir la clau i el control sobre l'agenda pública o els termes en què s'ha de produir el debat polític.

Les xarxes socials digitals constitueixen, de fet, una drecera per accedir a l'espai públic al marge dels camins marcats pels intermediaris o operadors habituals de la política. Això hauria de permetre en principi un paisatge més plural i variat de l'opinió pública, si bé alhora també més intricat i complex. No es pot esperar que la simple obertura d'aquests espais resolgui completament els problemes que assetgen les democràcies actuals, en especial l'actual crisi de confiança i legitimitat o el divorci entre el component popular i institucional. Amb tot, sí que poden establir noves formes de comunicació que intensifiquin la deliberació pública

a força de fer créixer el públic implicat en els temes polítics i de fer-ho més enllà de l'estancament en càmeres de ressonància.

En primer lloc, l'obertura d'aquests canals possibilita l'expressió no només de més veus sinó també de les veus discrepantes, encara que no siguin majoritàries a la societat, la qual cosa apunta el principi democràtic de respecte de les minories i és la base perquè es pugui produir una autèntica confrontació d'idees i projectes. En segon lloc, malgrat la seva immediatesa, les xarxes permeten una certa persistència del debat públic reforçant així la deliberació, la qual requereix temps per comparar i establir els mèrits dels arguments en conflicte presentats per les diferents parts. En efecte, com que l'agenda pública d'Internet no està controlada per uns pocs actors, sinó per l'interès del públic (o, millor dit, dels públics), és més difícil que, si encara hi ha grups interessats, els temes desapareguin completament de l'agenda en poc temps a partir de la manipulació de les notícies que arriben.

Segurament, la incomoditat que manifesten alguns dels actors polítics i mediàtics tradicionals en relació amb les dinàmiques que emergeixen de les xarxes socials, reflecteix aquesta tossudeza i rigidesa de les xarxes en relació amb temes que interessin genuïnament a la població. El cas del debat sobre la independència de Catalunya pot ser caracteritzat a partir d'aquestes propietats.

Bibliografia

- Balcells, J., & Padró-Solanet, A. (2016). Tweeting on Catalonia's Independence: The Dynamics of Political Discussion and Group Polarisation. *Medijske Studije*, 7(14), 124-140. <https://doi.org/10.20901/ms.7.14.9>
- Bartlett, J. (2015). *The Dark Net: Inside the Digital Underworld*. Melville House.
- Farrell, H., & Drezner, D. W. (2008). The power and politics of blogs. *Public Choice*, 134(1/2), 15-30. <https://doi.org/10.1007/s11127-007-9198-1>
- Habermas, J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry Into a Category of Bourgeois Society*. MIT Press.
- Huckfeldt, R., Johnson, P. E., & Sprague, J. (2004). *Political Disagreement: The Survival of Diverse Opinions Within Communication Networks*. Cambridge University Press.
- Kuran, T. (1997). *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification*. Harvard University Press.
- Levmore, S., & Nussbaum, M. C. (2010). *The Offensive Internet*. Harvard University Press.
- Lev-On, A., & Manin, B. (2009). Happy Accidents: Deliberation and Online Exposure to Opposing Views. En *Online deliberation design, research, and practice*. Stanford, Calif: CSLI.
- Mansbridge, J. (1999). Everyday Talk in the Deliberative System. En S. Macedo (Ed.), *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement* (p. 211-239). Oxford University Press.
- Morozov, E. (2011). *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: PublicAffairs.
- Morozov, E. (2013). *To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism*. New York: PublicAffairs.
- Noelle-Neumann, E. (1984). *The spiral of silence : public opinion - our social skin*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rheingold, H. (2002). *Smart mobs : the next social revolution*. Cambridge, Mass: Perseus.
- Sunstein, C. R. (2001). *Republic.com*. Princeton: Princeton University Press.
- Sunstein, C. R. (2007a). Neither Hayek nor Habermas. *Public Choice*, 134(1-2), 87-95. <https://doi.org/10.1007/s11127-007-9202-9>
- Sunstein, C. R. (2007b). *Republic.com 2.0*. Princeton: Princeton University Press.
- Sunstein, C. R. (2009). *Going to Extremes: How Like Minds Unite and Divide*. Oxford University Press.
- Tapscott, D., & Williams, A. D. (2006). *Wikinomics : how mass collaboration changes everything*. New York: Portfolio.
- Tapscott, D., & Williams, A. D. (2010). *Macrowikinomics: New Solutions for a Connected Planet*. Toronto Ontario: Penguin.